

HACI BEKTÂŞ ET YUNUS EMRE OU L'UNIVERSALISME TURC MEDIEVAL

HACI BEKTAŞ VE YUNUS EMRE YA DA TÜRK ORTAÇAĞI EVRENSELLEŞMESİ

Michel BALIVET¹

Perihan YALÇIN²

ORJİNAL METİN

Si le rôle de Mevlânâ Celâleddin Rûmî fut capital dans l'élaboration d'un universalisme mystico-poétique anatolien au XIIIe siècle, on ne doit pas cependant négliger d'autres courants spécifiques qui, pour être en relation avec le mevlévisme, connurent une évolution, un développement et une influence ultérieurs propres.

Un courant mystique autonome, qui fit fusionner en une synthèse originale les traditions chamaniques et tribales d'Asie-Centrale et le mysticisme islamique, fut le mouvement qui se rattacha à une personnalité aux contours historiques mal définis, Hacı Bektaş Veli. Ce groupe sut répandre avec succès ses idées syncrétistes et universalistes pendant toute l'époque ottomane, et à une échelle populaire beaucoup plus vaste que les mevlvî.

Une autre personnalité devait aussi tenir une place de choix dans l'élaboration d'une mystique amoureuse anatolienne, de forme poétique, de résonance universaliste, celle de Yunus Emre, qui acquit une audience d'autant plus grande qu'il écrivit dans la langue la plus familière aux musulmans d'Asie- Mineure, le turc.

Il convient d'évoquer brièvement ces deux personnages dont les biographies sont aussi flous que l'influence durable et qui tous deux sont traditionnellement mis en relation avec Mevlânâ.

1 Prof. Dr., Provence Üniversitesi Öğretim Üyesi

2 Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

TÜRKÇE METİN

13. yüzyılda, Anadolu'da şiirsel mistik evrenselleşmenin ele alınmasında Mevlana Celaleddin Rumi'nin rolü çok büyüktür; ancak bu hususla ilgili olarak Mevlevilikle ilişkili diğer özel akımların etkilerinin de unutulmaması gerekir.

Tarihî çerçevede yanlış tanımlanmış olan Hacı Bektaş Veli, Orta Asya kabile ve şaman gelenekleriyle mistik İslamı, orijinal bir sentezde birleştiren özerk mistik bir akımın temsilcisi olmuştur. Bu grup evrensel görüşlerini, tüm Osmanlı dönemi boyunca Mevlevilerden daha üst, popüler ve yoğun bir şekilde yaymayı başarmışlardır.

Anadolu aşk mistiğinin şiirsel ve evrensel açıdan geliştirilmesinde önemli yer tutan diğer bir kişilik de Anadolu Müslümanlarına alışık oldukları Türkçe diliyle eserler veren Yunus Emre'dir.

Geleneksel olarak Mevlana ile ilişkilendirilerek süregelen, yazarların da tam emin olmadığı bu etkileşimle ilgili iki kişilikten özellikle bahsetmek yerinde olur.

BEKTÂŞ, ET SON MESSAGE UNIVERSALISTE

Le mouvement issu d'Hacı Bektâş eut en effet une audience très étendue car il toucha un éventail social très large et consacra, en particulier, une partie de ses activités au contact avec les non-musulmans.

Les origines du mouvement bektâşi et la vie de son fondateur tels que nous les connaissons par le *Vilayetnâme-i Hacı Bektâş*, œuvre du XVe siècle,

sont très mêlées de légendes. On y décèle cependant un fond historique, utile pour qui veut comprendre la fermentation socio-religieuse de l'Anatolie turcomane au Moyen-Âge. Il est significatif qu'Hacı Bektâş soit mis en rapport avec tous les grands mouvements religieux, mystiques, et sociaux de son temps, bien que ces relations soient difficiles à préciser, voire chronologiquement peu probables.

Il vint du Khorasan au XIIIe siècle pour s'installer en Anatolie et il vécut, selon A.Gölpınarlı, de 1248 à 1270/71, principalement à Suluca Kara Öyük (l'actuelle Hacı Bektâş près de Kırşehir). Il y arriva, dit la légende, sous la forme d'une colombe, métamorphose souvent utilisée par les traditions chamaniques d'Asie Centrale. L'hagiographie du saint et les coutumes de la confrérie qui se réclament de lui, sont imprégnées de réminiscences centrasiatiques. La participation de femmes non voilées au cérémonial de la confrérie, la danse rituelle à but extatique, certains sacrifices d'animaux, les transformations d'humains en oiseaux et les très longues moustaches qui caractérisent les membres de la secte, ont une origine chamannique 1/.

La généalogie mohammédienne que lui attribuèrent ses partisans remontait au Prophète et à Ali. Il aurait été le fils du prince de Nishâpur et aurait, selon le *Vilâyetnâme*, abandonné le trône pour répondre à sa vocation mystique, ce qui ne manque pas de présenter une analogie avec la vie du Bouddha. Le fait qu'il ait été mis en relation avec le grand soufi Ahmed Yesevi (mort en 1166-67), montre l'influence des disciples

BEKTÂŞ VE EVRENSEL MESAJI

Bektâşi'den doğarak geniş bir kitleye, özellikle de belli yönleriyle gayrimüslimlere hitap eden bu hareket, çok yaygın bir kabul görmüştür.

Bektâşi hareketinin kökenlerini ve kurucusunun hayatını bize tanıtan ve XV. yy eseri olan "*Vilayetname-i Hacı Bektâş*" pek çok efsaneyi de içinde barındırmaktadır. Bu eser, ortaçağda Türk Anadolu'sunun sosyal ve dinî yönden harmanlanışını anlamak isteyenler için faydalı bir tarihî birikimdir.

Hacı Bektâş'ın kendi döneminin tüm büyük sosyal, dinî ve mistik hareketleri ile ilişki içerisinde olduğu bilinen bir gerçektir; ancak bunları belirlemek zor, hatta kronolojik olarak düşük bir ihtimaldir.

Hacı Bektâş, Anadolu'ya yerleşmek için 13.yy'da Horasan'dan gelmiştir ve A. Gölpınarlı'ya göre Suluca Karaöyük'te (şuan ki Kırşehir yakınındaki Hacıbeğtaş'ta) 1248'den 1270/71'e kadar yaşamıştır. Efsaneye göre oraya, Orta Asya Şaman geleneklerinde sürekli kullanılan bir başkalaşım, bir güvercin şeklinde gelir. Veli'nin yaşam öyküsü ve kendinden gelen tarikat gelenekleri, Asya merkezli esinlenmeler içerir. Türbansız kadınların tarikat seremonisi, kendinden geçiren ayinlere katılmaları, bazı hayvanların kurban edilmeleri, insanların kuşa dönüşmeleri ve mezhep üyelerini ifade eden uzun bıyıkların kökeni şaman gelenekleridir.

Hacı Bektâş Veli'nin, Muhammed soyundan gelmiş olduğu taraftarlarınca atfedilmekte olup soyu Ali'ye ve peygambere kadar dayanmaktadır. *Vilayetname*'ye göre Nişabur Prensi'nin oğlu olduğu ve Buda'nın hayatını çağrıştırırcasına, mistik yeteneğini geliştirmek için hükümdarlık

de ce dernier, en Khorasan où. Hacı Bektâş ne manqua pas de suivre leur enseignement. Bien que Ahmed Yesevi n'ait pas été en rapport avec l'Asie-Mineure et malgré les difficultés chronologiques, les traditions bektâşi racontent que Hoca Ahmed Yesevi, connu aussi sous le nom de Haydar, vint à Kayseri avec leur maître, y prit une femme chrétienne appelée Mene, et s'installa à Haydar es-Sultan où leur culte s'établit,

Dans l'Anatolie turcomane du XIIIe siècle, Hacı Bektâş est souvent mis en relations étroites avec le mouvement socio-religieux des bâbâi, bien qu'il soit difficile de définir les liens exacts qui les unissent. D'après Âşıkpaşazâde et Elvan Çelebi, Bektâş faisait partie de l'entourage de Bâbâ İlyâs, et, par la suite, les milieux issus des deux hommes furent très proches, ce qui montre, dès l'origine, l'impact du mouvement bektâşi sur les milieux ruraux et tribaux parmi lesquels ils garderont une grande audience. C'est, par exemple, un descendant de Bektâş qui dirige la révolte turcomane de 1526-27^{2/}. L'influence des disciples de Bektâş sur les couches rurales et nomades d'Anatolie n'exclut cependant pas une large audience citadine. Le Vilâyetnâme prétend que Ahi Evren, patron des artisans et commerçants anatoliens et de la Fütüvvet turque, fut l'ami intime de Bektâş. Ahi Evren aurait écrit : «Celui dont je suis le Cheikh a aussi pour Cheikh Hacı Bektâş». Par ailleurs l'influence de ce dernier semble, d'après Aflâki, concurrencer dans les villes celle de Rûmî. Le fait, d'autre part, que Bektâş était considéré comme le chef des gâzi, explique la légende anachronique selon laquelle le saint aurait été le fondateur des Janissaires au milieu du XIVe siècle. Les Janissaires, on le sait, s'intitulent «Fils d'Hacı Bektâş» (Hacı Bektâşş ogullan) et leurs chefs «Agha des Bektâşi» (agayân-i bektâsîyân)^{3/}.

À travers les récits le concernant, Hacı Bektâş apparaît comme une sorte de héros éponyme sous le nom duquel se regroupèrent les éléments les plus divers. Rassemblement très fluide autour d'une personnalité prestigieuse, ceux qui se réclamèrent légitimement ou non du mystique purent s'appeler suivant les époques et l'étendue des groupes considérés

tahtını bıraktığı söylenir. Hacı Bektâş'ın büyük sufi Ahmet Yesevi ile ilişki içerisinde olması, farklı disiplinleri kendi bünyesine kattığını ve bu eğitimleri takip ettiğini göstermektedir. Kronolojik zamanlamanın zorluğuna ve Ahmet Yesevi'nin Anadolu ile ilişki içerisinde olmamasına rağmen Bektâşi gelenekleri, Ahmet Yesevi Hoca'nın aynı zamanda Haydar adıyla anıldığını, hocası ile Kayseri'ye gelip orada Mene adında Hristiyan bir kadınla evlendiğini ve inançlarının yayıldığı Haydar Es-Sultan'a yerleştiğini dile getirir.

13. yy Türk Anadolu'sunda Hacı Bektaş, Babailerin sosyal-dini hareketiyle, dar ilişkiler içinde olmuştur. Onları birbirine bağlayan sıkı bağları açıklamak da zordur. Aşıkpaşazade ve Evliya Çelebi'ye göre Bektaş, Baba İlyas etrafında yer alıyordu ve bu iki insanın çıkış çevreleri birbirine çok yakındı. Başlangıcından itibaren taşra halkı arasında büyük ilgi uyandıran Bektaş hareketinin etkisi, bunu göstermektedir. Mesela Bektaş soyundan gelen birisi 1526-27 yıllarında Türk isyanını yönetmiştir. Bektaş müritlerinin, Anadolu'daki göçebe ve kırsal kesim üzerindeki etkisi, geniş bir kentsel kesimin ilgisini çekmektedir. Vilayetnameye göre Bektaş, Anadolu tüccar ve zanaatkarlarının ve Türk Fütüvveti'nin patronu Ahi Evran'ın yakın dostu olmuştur. Bu konuda Ahi Evran şöyle yazmıştır : “Şeyhliğine şeyh olduğum Hacı Bektaş.” Öte yandan, Aflaki'ye göre bu söz konusu etkileşim “Rumi'nin şehirlerinde yarışmaya benzer.” olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Bektaş'ın, Gaziler'in şefi olarak sayılmasını, bu Aziz'in 14.yy ortasında Yeniçerilerin kurucusu olduğuna dair eski bir efsaneyle açıklanıyor. Bilindiği gibi Yeniçeriler “ Hacı Bektaş'ın Oğulları”, şefleri de “Bektaşilerin Ağası” (Agayan-i Bektaşîyan) olarak isimlendirilmektedir.

Anlatılanlara göre Hacı Bektaş, dönemin

: alevi, kizilbaş,, tahtaçı, etc., sans qu'aucun de ces noms soit jamais synonyme de bektâşî au sens strict, appellation qui n'est légitimement applicable qu'à la confrérie créée par Balim Sultan au XVIe siècle, qui tenta de normaliser, pour ainsi dire, une filiation jusque là anarchique, en une organisation fortement structurée. De plus, les disciples d'Hacı Bektâş, par une tendance syncrétiste qui consistait à revendiquer tous les mystiques musulmans réputés, qu'ils fussent ou non contemporains de leur maître, contribuèrent à donner au nom de bektâşî une acception spirituelle très vaste. C'est dire qu'une appellation dans ce domaine n'est jamais exclusive d'une autre. Elles peuvent parfois se rejoindre sans jamais s'identifier tout à fait. Qui s'occupe du courant de pensée issu de Bektâş est ainsi amené à parler de phénomènes aussi variés que le chi'isme turc ou les histoires populaires (fikra). Outre le rôle de la confrérie historique, c'est donc toute une mentalité universaliste et une perspective syncrétiste, très généralisée en monde turc, qu'il s'agit d'examiner sous le nom générique d'esprit bektâşî 4/.

La large famille spirituelle alevî-bektâşî, sans limites dogmatiques sévères, était préparée, par sa souple hétérodoxie, à accueillir bien des éléments extérieurs à l'islam, dans la mesure où les vicissitudes historiques la mirent tôt en contact avec des populations non-musulmanes, chrétiennes en particulier. De fait, la progression turque en Anatolie à laquelle participent les derviches combattants, voit des groupements soufis s'installer systématiquement dans les marches frontalières byzantines puis, une fois le pays conquis, dans des zâwiya à partir desquelles ils remettent la contrée en valeur et répandent leur enseignement, aussi bien parmi les autochtones sédentaires que parmi les tribus turcomanes. Les faits rapportés par le Vilâyetnâme à Hacı Bektâş et à ses premiers disciples, rendent compte d'une intense activité missionnaire aux XIVe et XVe siècles,

Il s'agit cependant d'un missionnarisme bien particulier, assez en marge de l'islam officiel et qui entend rallier au mouvement, non seulement les infidèles mais aussi les musulmans «ordinaires» pour en faire des

kahramanı sayılmakta ve bu özelliğinden dolayı etrafında çok çeşitli gruplaşmalar görülmektedir. Prestijli bir kişi etrafında oluşan bu gruplaşmalar, dönemleri ve yayıldıkları alanları gereği Alevi, Kızılbaş, Tahtacı gibi isimler alabilmektedir ki bunlardan hiçbirisi, Bektaşî kelimesinin tam eş anlamlısı olmamıştır. Bunu 16.yy'da Balim Sultan tarafından kurulan tarikatta kullanmışlardır. Ayrıca Hacı Bektaşî müritleri, tüm Müslümanları birleştirici mistik bir yaklaşım içeren ve daha geniş ve kutsal bir isim olan "Bektaşî" adının kullanılmasına katkıda bulunmuşlardır. Yani bu alandaki bir adlandırma, diğer bir adlandırmadan daha özel değildir. Bazen bu gruplar kimliklerini hiçbir zaman ayırt etmeden bir araya gelebilirler. Bektaşî düşünce akımı ile ilgilenen kişi aynı zamanda, Türk Şiizmi veya popüler fıkralar kadar çok çeşitli olaylardan bahsetmeye yönlendirilir. Bu, Türk dünyasında çok genelleştirilmiş jenerik bir isim altında incelenmesi söz konusu olan, bütüncüleştirici, evrensel bir bakış açısına sahip, tarihi tarikattan da öte bir Bektaşî felsefesidir.

Geniş, manevi bir aile olan Alevi-Bektaşî ailesi, hak mezheplere ayrıklığındaki esnekliği ile önemli dogmatik sınırlar olmaksızın, tarihi değişimlerin etkileşimleri ölçüsünde, özellikle Hristiyan topluluklar gibi İslam'ın dışındaki unsurları da kabul etmeye kendilerini hazırlamışlardır. Ayrıca, mücadeleci dervişlerin katıldığı Anadolu'daki Türk ilerlemesi, Sufi topluluklarının Bizans sınırlarındaki uç eyaletlerde (küçük sınır kentlerinde) sistematik bir şekilde yerleştiğini ve ülkenin fethedilmesiyle de, bölgeye değer kazandıran ve kendi öğretilerini yerleşik halk arasında olduğu kadar Türk kabileleri arasında da yayan zaviyelerde yerleştiğini göstermektedir. Vilayetname'de, Hacı Bektaş'a ve ilk müritlerine dair anlatılan

adeptes d'une tarikat accueillante, qui accepte d'intégrer des influences extérieures que rejetterait la stricte orthodoxie. Le Vilâyetnâme nous présente Bektâş «convertissant» des musulmans à sa voie, ce qui montre la tendance constante du mouvement à se démarquer de l'islam orthodoxe. Il rallie ainsi un bey de Germiyan et sa troupe, ainsi que des bandits qui infestaient la région. En outre, Bektâş et ses disciples jouèrent, comme l'illustrent plusieurs épisodes du Vilâyetnâme, un grand rôle dans la conversion des tribus centrasiatiques, non islamisées malgré leur implantation anatolienne, ce qui est confirmé par l'intimité qui continuera à unir les bektâsî au monde tribal et nomade, dans les périodes ultérieures. Mais ce sont surtout les anecdotes qui mettent en contact les premiers bektâsî et les populations chrétiennes qui nous intéressent ici. Ces contacts originels permettent de mieux saisir les possibles emprunts doctrinaux et la mutuelle attirance ultérieure. Dès le début, le mouvement bektâşî semble s'être spécialisé dans les «affaires chrétiennes».

Le Vilâyetnâme raconte que de passage à Sinassos, village grec de Cappadoce, Bektâş y accomplit un miracle pour venir en aide aux chrétiens de l'endroit :

Le Maître sur la route qui va de Kayseri à Ürgüp arriva dans un village chrétien du nom de Sineson (Sinassos). Les chrétiens avaient fait cuire du pain de seigle. Parmi eux, une femme, un panier sur la tête, transportait ce pain. Dès qu'elle vit le Maître, elle descendit aussitôt le panier de sa tête : " ô derviche, dit-elle, de grâce, prends un morceau. Dans notre terroir, le blé ne pousse pas. Ne nous fais pas honte (en refusant) ". Entendant cette parole, le Maître déclara : " qu'il y ait (désormais) en abondance, semences de seigle et moisson de blé. Faites un peu de pâte et obtenez beaucoup de pain ". Maintenant encore, dans ce village, on sème du seigle et on récolte du blé. En faisant un peu de pâte, on la met au four et l'on en sort un gros pain. Pour ce motif, les chrétiens de ce village vont en pèlerinage chez le Maître. Ils se rassemblent chaque année pour venir y apporter des offrandes et des ex-voto, et y font des réjouissances.

olaylar, 14 ve 15.yy' da yapılan yoğun misyonerlik faaliyetlerini aktarmaktadır.

Burada söz konusu olan, İslam standartlarının nisbeten dışına taşan hoşgörülü bir tarikatın dinî mensuplarını yetiştirmek için, sadece inanmayanları değil aynı zamanda katı Ortodoksluğun reddettiği dış etkilenmelerin entegrasyonunu kabul edenlerle, sıradan Müslümanları da aynı harekette birleştiren çok özel bir misyonerlik faaliyetidir. Vilayetname, Bektaş'ı bize, Müslümanları kendi yoluna döndüren "Bektaş" olarak tanıtmaktadır. Bir Germiyan beyi ile grubunu, aynı şekilde yöreyi yakıp yıkan haydutları da kendi grubuna katmıştır. Vilayetname'nin birçok bölümünde de belirtildiği gibi, Bektaş ve müritlerinin, Anadolu'ya yerleşmiş olmalarına rağmen İslamlaştırılmamış, Asya merkezli kabilelerin dönüştürülmesinde önemli rol oynadıkları, daha sonraki dönemlerde Bektaşilerin kabile ve göçebe dünyayla birleştirilmesi çabalarında da doğrulanmıştır. Fakat bizi burada özellikle ilgilendiren Hristiyan toplulukların ilk Bektaşilerle iletişime geçmelerini gösteren anekdotlardır. Karşılıklı öğretisel alışverişleri ve ilerideki karşılıklı temasları iyi anlamaya olanak sağlayan bu ilk temaslar da, Bektaşî hareketinin ilk başından beri Hristiyan işlerinde uzmanlaşmış olduğunu göstermektedir.

Vilayetname'nin Kapadokya'da bir Yunan köyü olan Sinassos'ta geçen bir bölümünde, Bektaş'ın oradaki Hristiyanlar'a yardım yaptığı sırada bir mucize gerçekleştirdiği anlatılıyor: Efendi Kayseri'den Ürgüp'e giden yoldan, Sinassos adında Hristiyan bir köye varır. Hristiyanlar çavdar ekmeği pişirmiştir. Onların arasında kafasında bir sepetle bu ekmeği taşıyan bir kadın, Efendi'yi görür görmez sepeti indirir: "Ooo derviş!" der, "Bir parça ekmeğin alın. Bizim

Cette anecdote semble conserver le souvenir d'une activité bektâşi à Sinassos, sous forme d'une aide matérielle de l'ordre aux communautés chrétiennes qui furent souvent employées dans les zawiya créées par les derviches dans les territoires conquis. On peut remarquer que notre anecdote qui veut montrer la vénération des Grecs du village pour le saint derviche, ne parle à aucun moment de la conversion qu'aurait pu entraîner le miracle parmi les villageois chrétiens, Et effectivement, aussi tard qu'en 1905, les trois-quarts de la population de Sinassos étaient encore chrétiens. Ce qui ne les empêche pas de considérer le thaumaturge musulman comme un saint et d'aller en pèlerinage sur son tombeau. À la fin du XIXe siècle, le tekke d'Haci Bektâş était toujours fréquenté par les chrétiens qui, rapporte V. Cuinet, «... viennent chaque jour vénérer le tombeau de Hadji-Bektach-Véli, considéré par les chrétiens indigènes comme étant le même personnage que Saint Charalambos. Dans cette croyance, en entrant dans le turbé, les visiteurs chrétiens font le signe de la croix, tandis que les pèlerins musulmans vont dans la mosquée attenante faire leur namaz. Les uns et les autres sont également bien reçus» / 5 .

Liens économiques, syncrétisme rituel et contact mystique christiano- bektâşi sont attestés dans un autre passage du Vilâyetnâme : Un moine d'une province non-turque, disciple secret d'Haci Bektâş, a besoin de blé car la famine règne. Le Saint qui le devine par la pensée, envoie un de ses disciples lui en porter. Le moine le reçoit cordialement, lui déclare qu'il est devenu musulman. Après la messe, il emmène le disciple dans une pièce secrète, où il s'habille en derviche, fait ses prières, et avoue son appartenance à l'ordre de Bektâş ; puis il remet ses habits de prêtre chrétien 6/ .

Cet épisode éclaire plusieurs aspects. Les derviches de type bektâşi, à l'avant-garde de la poussée turque, purent, dès avant la conquête militaire, gagner des partisans chrétiens qu'avait séduits l'universalisme mystique professé par les adeptes du tasawwuf. D'autre part, la mentalité syncrétiste est clairement décrite comme une juxtaposition sans gêne

toprağımızda buğday yetişmez. Bundan çekinerek reddetme." Bu sözü duyan Efendi açıklar : "Bundan böyle burada, çavdar tohumu bollaşsın ve ondan çokça buğday ekini yetişsin. Biraz hamurla bir sürü ekmeğin elde edin." der. Bu köyde şimdi bile çavdar ekip buğday biçilir. Biraz hamur bir fırına koyulup iri bir ekmeğin olarak geri çıkarılır. Bu nedenle bu köyün Hristiyanları her yıl bağış ve adaklarını yerine getirmek ve şenlikler yapmak için bir araya gelirler ve hacı olmak için Efendi'nin yanına giderler.

Bu anekdot da kazanılan topraklarda dervişler tarafından oluşturulan zaviyelerde sıklıkla çalıştırılan Hristiyan topluluklara, tarikatın bir materyal yardımı adı altında aktarılmaktadır. Yunanköyünün aziz dervişe olan derin saygısını, hayranlığını göstermek isteyen anekdotumuzda, Hristiyan köylüler arasında mucize yaratacak din değiştirme anından hiç bahsedilmiyor ve sonuç olarak 1905'e kadar onların dörtte üçü Hristiyan olarak yaşamıştır. Buna karşın, onun bir aziz gibi Müslüman kerameti göstermesine saygı duymakta ve mezarı başına hacca gitmektedirler. V.Cuinet'in aktardıklarına göre 19.yy'nin sonunda Hacı Bektaş Tekkesi hâlâ Hristiyanlar tarafından ziyaret ediliyordu. Yerli Hristiyan halkı tarafından Aziz Charalambos ile aynı kişilik olarak görülen Hacı Bektaş Veli'yi her gün mezarı başında anmaya geliyorlar. Bu inanışta türbeye girerken Hristiyan ziyaretçiler haç işareti yapıyorlar, Müslüman hacılar ise namazlarını kılmak için camiye gidiyorlar ve hepsi de iyi karşılanıyorlar."

Ekonomik bağlantılar, dinî ayinler ve Bektaşî-Hristiyan temasları Vilâyetname'nin başka bir bölümünde geçmektedir: Hacı Bektaş'ın Türk olmayan bir ilçedeki gizli müridi olan bir keşişin buğdaya ihtiyacı vardır. Zira açlık hüküm sürmektedir. Bu olayı düşünce gücü ile tahmin eden Aziz, müritlerinden birini

de plusieurs rituels qui pouvaient à l'occasion être pratiqués en des sanctuaires mixtes. Ces pratiques contribuèrent au succès, en milieu chrétien, d'une idéologie spirituelle qui, n'exigeant pas l'abandon de la religion indigène, se présentait plutôt comme un complément mystique et un approfondissement intérieur de la tradition locale. L'intense activité de Bektaş et de ses disciples en terre chrétienne, est sans cesse attestée par le Vilâyetnâme : le Maître rend visite à un moine d'une île du Frengistan comme plus tard le cheikh Bedreddin de Samavna. C'est un constructeur chrétien qui érige le türbe du Saint. Son disciple Haydar épouse une chrétienne. Un autre, Karaca Ahmed, sera très vénéré dans les Balkans. San İsmail s'installe dans l'église de Tavas qu'il transforme en tekke, et convertit les habitants de la ville, en leur apparaissant sous la forme de Jésus. C'est par une métamorphose analogue que Rasûl Bâbâ gagne les chrétiens d'Alundaş et d'Hisarcik.

Les contacts christiano-bektaşî se multiplieront à l'époque ottomane et les membres de la tarikat fréquenteront assidûment les non-musulmans, dans le but de les convertir à l'islam certes, mais aussi souvent dans un esprit supraconfessionnel privilégiant les contacts mystiques sans nécessaire ralliement formel à l'islam. Cela est attesté jusqu'à la fin de l'empire, par les sources non-musulmanes elles-mêmes : les bektâşî encouragent les lieux de cultes mixtes, le mélange des rites ; ils acceptent des chrétiens dans leurs rangs, ont des contacts réguliers avec des moines et élaborent parfois des statuts ouvertement universalistes comme cette règle de la confrérie qui affirme que «... le vrai bektâşî respecte tout homme, quelle que soit sa religion. Il le tient pour son frère bien-aimé. Il ne rejette aucune religion mais les respecte toutes. Il ne condamne aucun livre sacré ni aucune doctrine concernant la vie future». Cette large perspective poussa souvent la confrérie à annexer systématiquement toutes les personnalités anciennes et prestigieuses, des saints chrétiens les plus populaires comme Saint Georges, aux mystiques turcs les plus réputés comme le poète Yunus Emre dont il nous faut dire quelques mots, car, par son

buğday taşması için gönderir. Keşiş bunu saygıyla karşılar ve ona Müslüman olduğunu beyan eder. Ayinden sonra müridi gizli bir odaya götürür ve orada derviş gibi giyinerek dualarını yapar. Bektaş'ın emirlerine bağlılığını belirttiikten sonra tekrar Hristiyan keşiş kıyafetlerini giyer.

Bu bölüm birçok konuyu açıklığa kavuşturur. Askerî mücadele öncesinde Türk topluluğunun öncülüğündeki Bektaşî tipi dervişler, tasavvuf ehline açıkça ifade edilen ve uygulanan mistik evrenselliğin cezbediği Hristiyan taraftarlar kazanabilmişlerdir. Diğer taraftan, değişik doktrinleri birleştirici zihniyet, durum elverirse karışık ibadet yerlerinde yan yana gelerek sorunsuz bir şekilde ayinlerin yapılabileceğini açıkça ifade etmiştir. Bu ayinler Hristiyan camiada yerel dini bırakmaya zorlamayan, daha ziyade yerel geleneğin bir iç zenginleşmesi ve mistik bir tamamlayıcısı olarak ortaya çıkıp, başarılı bir şekilde ifşa ediliyordu.

Vilayetname'de, Bektaş ve müritlerinin yaptığı yoğun etkinlik, sürekli vurgulanıyordu: "Efendi önce Frengistan adasının bir keşişine sonra Samayna Şeyhi Bedreddin'e ziyarette bulunur. Bu, bir Aziz'in türbesini yapan Hristiyan yapı ustasıdır. Müridi Haydar, Hristiyan bir kızla evlenir. Bir diğeri, Balkanlar'da çok hayranlık duyulacak olan Karaca Ahmed'dir. San İsmail, tekkeye dönüştürdüğü Tavas kilisesine yerleşir ve İsa kılığında görünerek, şehrin sakinlerinin dinlerini değiştirir. Aynı benzer bir başkalaşımın Rasul Baba da, Alundaş ve Hisarcık Hristiyanları'nı kazanır."

Hristiyan-Bektaşî temasları Osmanlı döneminde katlanarak çoğalır ve tarikat üyeleri gayrimüslimlere katılarak onları İslam'adöndürme faaliyetlerinde bulunurlar.

influence poétique et mystique, il contribua à populariser les tendances universalistes du soufisme en monde anatolien et turc 7/.

L'UNIVERSALISME DE YUNUS EMRE

Ce qui nous intéresse avant tout ici dans la personnalité du grand poète turc, c'est qu'il résume en lui tous les courants mystico-poétiques de son temps, Au-delà de sa stricte appartenance formelle à tel ou tel courant, difficile à établir historiquement, le fait que bektâşî, mevlevî et l'ensemble du peuple turc d'Anatolie se reconnaissent en lui, montre que l'humble barde typifie, dès le haut Moyen-Âge, un état d'esprit, une attitude devant la vie, une dimension mystique et une ouverture spirituelle, emblématiques pour l'homme d'Anatolie. Si, dans son œuvre, Yunus reprend des thèmes anciens, persans et arabes, développés en particulier par Attar (1119-1193) ou par Ibn al-Fârîdh (1182-1235), s'il subit aussi l'influence de Mevlânâ et de la tradition centrasiatiques issue du grand mystique du XIIe siècle, Ahmed Yesevi, il sait donner à ces divers apports une homogénéité et un style original, réalisant une nouvelle mouture poétique turque et anatolienne qui fait que la popularité du poète ne s'est pas démentie, à travers l'époque ottomane, jusqu'à nos jours. Les thèmes abordés par le derviche errant qu'était Yunus, montrent bien le rôle d'une certaine perspective universaliste dans la mentalité des soufis anatoliens de la fin de l'époque seldjoukide 8/..

Il y a d'abord un anticonformisme de type melâmî qui se développera largement à l'époque ottomane et qui consiste à vanter des attitudes répréhensibles en islam, en leur donnant un sens mystique, procédé destiné à proclamer la priorité de la religion intérieure qui peut faire d'un acte interdit un moyen de sanctification, sur la simple pratique extérieure souvent teintée de mondanité et de conformisme social. Ainsi l'absorption de vin, ou la musique deviennent-elles l'ivresse mystique, le cabaret symbolise l'univers dont Dieu est l'échanson : «J'ai bu du vin pour m'enivrer au lieu de jeûner, j'ai écouté la musique au lieu de prier... D'un échanson, j'ai bu le vin au cabaret universel», s'écrit

Bunu yaparken de İslam'a uygun mistik temasları göz önünde bulundurmuşlardır. Bu eylemler, gayrimüslim kaynaklar tarafından imparatorluğun sonuna doğru belgelenmiştir. Bektaşiler karışık ibadet yerlerini ve ayın çeşitliliğini cesaretlendirmişler; Hristiyanları kendi aralarına kabul etmişler, keşişlerle düzenli temas kurmuşlar ve bazen de evrensel statü vermişlerdir. Tıpkı tarikatı olduğu gibi: "Gerçek Bektaşî, dinine bakmaksızın her insana saygı duyar. Onu sevdiği kardeşi yerine koyar. Hiçbir dini reddetmez ve hepsine saygı duyar. Gelecek hayata dair hiçbir felsefeye, kutsal kitaba yasak getirmez." Bu geniş perspektif, tarikatın önemli ve çok eski kişilerle, Aziz Georges gibi çok popüler Hristiyan azizler ile ve şair Yunus Emre gibi meşhur Türk mistikleriyle bağlantı kurmasına olanak vermiştir. Özellikle Yunus Emre için birkaç şey söylememiz gerekecek: Zira o, şiirsel ve mistik etkisiyle sufizmin evrensel girişimlerinin, tüm Anadolu ve Türk dünyasında yayılmasına katkıda bulunmuştur.

YUNUS EMRE'NİN EVRENSELLİĞİ

Her şeyden önce büyük Türk şairin kişiliğinde bizi ilgilendiren nokta, döneminin şiirsel mistik akımlarını kendinde özetlemesidir. Şu veya bu akıma karşı şeklen de olsa ilgili olmasının ötesinde bu Anadolu insanını Bektaşî, Mevlevî ve Anadolu halkının tamamı benimsemiş ve Orta Çağ sonlarından beri hayata farklı boyuttaki mistik bakışı ile anılmıştır. Yunus, 12. yy büyük mistik şairi Ahmed Yesevi'den gelen Asya merkezli geleneğin ve Mevlana'nın etkisinde kalmışsa da, eserinde Attar veya Ibn al-Farîdh tarafından geliştirilmiş eski

Yunus dans ses poèmes. S'adressant à Dieu, il lui demande de «pouvoir boire le vin de son Amour». La notion d'Amour est centrale chez lui qui se considère avant tout comme l'amant, Emre ou Âşşık, et elle transcende toutes les barrières ; le vrai dévot ne croit pas aux rigueurs du Jugement et de l'Enfer : de ce Dieu qui juge «comme un épicier», il ne veut pas. «La religion de l'Amour» transcende aussi et surtout, les différences rituelles, et Yunus affirme avec force sa foi supraconfessionnelle . «Toutes les religions sont valables pour nous» L'Amoureux sincère peut donc se sentir à l'aise dans n'importe quel lieu de culte, car il y retrouve son Aimé partout et toujours : «par moment allant à la mosquée, mon cœur s'y prosterne et fait des prières ; par moment allant à l'église, il s'y fait prêtre, lisant la Bible».

Cette attitude engendre une grande ouverture envers les non-musulmans : «nous n'avons dent ni contre savants ni contre croix des infidèles». Le mystique, selon Yunus, possède la capacité de pratiquer n'importe quel culte à travers lequel le vrai dévot reconnaît toujours le culte unique envers le Créateur : «celui qui ne peut considérer avec faveur les soixante-douze communautés, est rebelle à la Vérité». Tel un Protée mystique, le derviche se joue des formes comme des opinions extérieures :

« Parfois je deviens un champion de la Foi et je combats contre les Francs, parfois je deviens Franc et, oubliant mes devoirs, prévaricateur... J'ai été Moïse et je suis monté sur la montagne, j'ai été Ali et j'ai brandi l'épée, j'ai été la prière dans la bouche de Jésus et j'ai prêché avec lui ». La «Nation» des mystiques est au-delà des rites et des religions : «Notre nation est tout-à-fait à part. On ne trouve dans aucune religion un état qui corresponde au nôtre. Que l'on considère les sectes et les pratiques des soixante-douze nations, ce monde ou l'autre, nos versets sont à part. Sans avoir usé d'eau lustrale, sans bouger pied ni main, sans nous être inclinés, voici nos prières faites. Nous n'avons ni saluts, ni prosternations, ni orientation, ni temple, Jusqu'à quel point l'eau purifie-t-elle un méchant ? La grâce de la Vérité parvient seule à nous laver 9/.

konuları, İranlılar'ı ve Araplar'ı ele almış, bu esinlenmelere bir uyum ve orijinal bir tarz vererek Osmanlı'dan günümüze kadar popüleritesini yitirmeyen yeni bir Türk şiir motifi gerçekleştirmiştir. Gezin derviş Yunus'un ele aldığı konular, Selçuklu döneminin sonunda Anadolu sufilerinin zihniyetlerindeki evrensel bakışın rolünü göstermektedir.

Öncelikle söz konusu olan husus, Osmanlı döneminde gelişecek olan ve İslam'da kınanabilecek tutumlara mistik bir anlam katarak oluşturulan Melami tarzında antikonformizm (düzensizlik)'dir. Bunda amaç yerel dine öncelik vererek sosyal uygunluğu sağlamaktır. Böylece şarabın içilmesi ya da müziğin mistik bir sarhoşluğa dönüşmesi, kabarenin, Tanrının saki olduğu evreni sembolize etmesidir. “Oruç tutmak yerine sarhoş olmak için şarap içtim, dua etmek yerine müzik dinledim... Bir sakiden evrensel kabarede şarap içtim.” diye Yunus şiirlerinde yazıyor. Tanrı'ya başvurarak onun aşkı için ondan şarap içebilmesini istiyor. Yunus'ta “aşk” kavramı esas olup Emre veya âşık olarak, aşk her şeyden önce gelir ve tüm engelleri aşar. Gerçek sufi yargılanmanın ve cehennem kurallarına inanmaz, “bakal” gibi sorgulayan bu Tanrı'yı istemez. “Aşkın dini” farklı ayinlerden de önce gelir ve Yunus, bunu iman ve inanç üstü düşüncesiyle doğrular. “Tüm dinler bizim için geçerlidir.” Samimi âşık herhangi bir inanışta da kendini rahat hissedip aşkını her yerde ve her zaman bulabilir: “Camiye gidince kalbim secdeye duruyor ve dualar ediyor, kiliseye gittiğim

Cette attitude universaliste des derviches errants qui prolifèrent en Asie- Mineure dès le XIIIe siècle, va se répercuter sur le peuple comme sur les élites, créant une propension au syncrétisme religieux, souvent considérée avec étonnement par les observateurs non-anatoliens, musulmans ou chrétiens, pour qui, par exemple, tel souverain seldjoukide ou tel émir turcoman, à cause de leurs pratiques syncrétistes ou de leurs opinions laxistes, semblent avoir une identité confessionnelle très floue, ce qui les fait souvent accuser d'infidélité, de scepticisme, voire d'athéisme 10/

Notes

^{1/} Sur Haci Bektâş et ses disciples, outre le Vilâyet-Nâme, éd. Gölpinarlı, et éd. Gross, et 3. K. Birge, Bektashi Order of Dervishes, voir l'ensemble des travaux d'I. Mélikoff, et notamment, Turcica 20 (1988), S.T.M.A.B.D. (1982), Mémoial Ö. L. Barkan (1980), I.U.T.F.K.B. (1976), T.D.E.D. (1973), R.E.I. (1966), J.A. (1962). Nous y renvoyons pour la bibliographie sur le sujet. Cf. aussi, A.Y. Ocak, Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri ; et aussi, " Bektachiyya ", REI, LX (1992). Sur la datation aléatoire du séjour anatolien de Bektâş, Vilâyet- Gölpinarlı, XIX-XX, Mélikoff, Turcica, 12, Birge, 40-51. Les métamorphoses de Bektâş, Mélikoff-Turcica, 14-15. Les analogies avec Bouddha, Vryonis-Decline, 369 nt. 44. Ahmed Yesevî et Bektâş, Mélikoff, Turcica, 12-17. Haydar et sa femme chrétienne, Hasluck-Christianity, II, 403

^{2/} Ocak-Baba Resul, 132 sqq. Cahen, " Baba Ishaq, Baba Ilyas, Hadji Bektash et quelques autres ", Turcica 1 (1969), 6]-64. La révolte turcomane d'un descendant de Bektâş, Kalenderoğlu, sous Soliman le Magnifique, cf. Peçevi Tarihi, éd. Baykal, I, 92 .

^{3/} Ahi Evren et Bektâş, Vilâyetnâme-Gölpinarlı, 50-54 . Influence urbaine de Bektâş, Aflâkî-Derviches tourneurs, I, 296-297. Bektâş et Janissaires, Gölpinarlı, " Les organisations de la Futuvvet dans les pays musulmans et turcs ", R.F.S.E.I. (1949-50), 21 ; Weissmann, Les Janissaire.c., 15-17.

4/ Alevi: Mélikoff, " Recherches sur les composantes du syncrétisme Bektachi-Alevi ", S.T.M.A.B.D., 379,

anda da kalbim, İncil'i okuyan papaz oluyor".diyebilmektedir.

Bu tutum gayrimüslimlere büyük bir açılım sağlayabilir: " Ne bilginlere ne de inanmayanların haccına karşı dış bileriz." Yunus'a göre sufi, hangi inanış olursa olsun ibadet etme kapasitesine sahiptir ve gerçek sufi bu yolla Yaradan için daima tek inanışı bilir ve tanır: "Yetmiş iki toplumu sevgiyle benimsemeyen Hakikat'e karşı isyankârdır." der. Böyle bir sufi, derviş dış görünüşler gibi şekillere aldırılmaz.

"Bazen İman'ın şampiyonu oluyorum ve Franklar'a karşı savaşıyorum, bazen Frank oluyorum ve görevlerimi unutarak görevini kötüye kullanan birisi oluyorum..." "Musa oldum dağa çıktım, Ali oldum kılıcımı kuşandım, İsa'nın dudağında dua oldum ve onunla vaaz verdim." Sufilerin millet kavramı ayınlerin ve dinlerin ötesindedir: "Bizim milletimiz tamamen başkadır. Hiçbir dinde, bizimkine uyan bir hâl bulunmaz. Yetmiş iki milletin ibadet ve mezhepleri için de olsa, bu dünya ya da başkası için de olsa, bizim ayetlerimiz bambaşkadır. Berrak suyu kullanmadan, el ayak oynatmadan bize itaatkâr olmadan, işte bizim yaptığımız dualar. Ne selamımız, ne yönlendirmemiz, ne secdeye kapanmamız, ne de tapınığımız var; nereye kadar su, kötü birisini temizleyebilir? Yalnızca, Hakikat'in lütfu bizi temizleyerek arındırabilir."

Anadolu'da, 13.yy'dan itibaren görülen göçebe dervişlerin bu evrensel tutumu, elitlerin üzerine olduğu gibi halk üzerine

395 ; même auteur “ Au sujet de quelques fêtes des Alevites d'Anatolie ”, LUT.F.K.B., 177-179. Kizilbaş : A. Gökbalp, Têtes Rouges et Bouches Noires. Tahtaci : J. P. Roux et K. Özbayn, “ Quelques notes sur la religion des Tahtaci ”, R.E.I., (1964), 45-86. Balim Sultan, Birge-Bektashi, 56-58. Les Bektâşi après l'abolition du Corps, Mélikoff, “ L'ordre des Bektâşi après 1826 ”, Turcica 15 (1983), 155-178. Les fikra bektâşi, M. Eloğlu-O. Tansel, Bektâşi Dedikleri,

^{5/} I. Mélikoff “ Un ordre de derviches colonisateurs : les Bektachis ”, Mémorial Ö. L. Barkan, 149 sqq. Le Bey de Germiyan, Vilâyetnime-Gölpınarlı, 43. Bektâş à Sinassos, ibid., 23-24. Majorité chrétienne à Sinassos, R.M. Dawkins, Modern Greek in Asia-Minor, 27. Pèlerinage chrétien au türbe de Bektâs, Cuinet, Turquie d'Asie, I, 341.

6/ Vilâyetnâme, 56 : “ Müsülman Keşiş ”.

^{7/} Bektâş et le moine de l'île du Frengistan, ibid., 66-67. L'architecte du türbe, ibid., 91, Haydar, Karaca Ahmed, Hasluck-Christianity, 52-53, 404. San İsmâil à Tavas, Vilâyet., 82-83. Rasûl Bâbâ, ibid., 88-89. lieux de culte islamo-chrétiens, mélanges des rites, contacts intercommunautaires divers dûs à l'influence bektâşi, cf. l'ensemble de l'ouvrage de Hasluck- Christianity. La profession de foi universaliste citée est de l'Albanais Naïm Bey de Frasherî ibid., II, 561

^{8/} Les reproches de l'amant (aşık) à Dieu pour sa rigueur envers sa créature, sont par exemple, un des thèmes communs à Attar et à Yunus : «Comment dois-je me comporter avec toi, moi qui par toi ne connais que douleur», Attar, Elahi Nameh, 230 ; «Qu'est-ce que je t'ai fait, ô Sultan ? Me suis-je créé moi-même ? C'est toi qui m'a créé. Pourquoi m'avoir rempli de défauts, ô Clément ?» Yunus Emre, Risâlat al-Nushiyya ve Dîvân, éd. Gölpınarlı, 150. Le supraconfessionnalisme d'Ibn al-Fâridh et celui de Yunus : «Si la niche d'une mosquée est illuminée par le Coran, toutefois l'autel d'une église qui porte l'Évangile n'est pas vide de sens, et les Livres de la Torah révélés à Moïse pour son peuple ne sont pas vains, eux par qui les Rabbis conversent chaque soir avec Dieu», Ibn al-Fâridh, La grande Taiyya, 56 ; Yunus affirme ne pas hésiter à prier dans les églises, Risâlat- Gölpınarlı, 156 : pour lui Torah, Évangile et Coran sont contenus dans l'homme, ibid., 170.

de birleştirici dinî bir eğilim yaratarak yansımış ve Anadolu lu olmayan Müslüman veya Hristiyan gözlemcilerce şaşkınlıkla karşılanan bu durum öyle bir hâl almıştır ki, Selçuklu hükümdarları veya Türk emirleri, aşırı hoşgörülü fikirleri veya bütünleştirici uygulamaları sebebiyle belli belirsiz bir inanç sahibiymiş gibi görünmüşler ve çoğunlukla inançsızlıkla, şüphecilikle hatta dinsizlikle bile suçlanmışlardır.

L'influence de Mevlânâ et d'Ahmed Yesevi, Yunus Emre, *Le Livre de l'Amour Sublime*, éd. Halbout du Tanney et Seghers. 11-13. Connu dès le XVe siècle en Europe, par le *Tractatus* de Georges de Hongrie (Bombaci, *Littérature turque*, 240), Yunus Emre a donné lieu à une abondante littérature, cf. Yunus Emre *Bibliyografyası*, *Kitap-Makale*, Ankara 1988.

^{9/} Vin et musique, *Risâlât-Gölpınarlı*, 70 ; cabaret le Dvan, trad. Régnier, 51 ; cf. aussi, Birge- Bektâshi, 91. Le vin de l'Amour divin, Yunus Emre, *Poèmes* éd. Saraç et Golptnarlı, 25. «Pour peser nos péchés tu mets une balance. Tu as donc l'intention de me jeter au feu. La balance n'est nécessaire qu'à l'épicier, au commerçant, au droguiste, au boutiquier», *Risâlât-Gölpınarlı*, 150 ; cf. Kaygusuz Abdal, poète probablement bektâshi qui écrit au XVe siècle : «Serais-tu épicier, à quoi te sert ta balance ?», *La Montagne d'en face*, *Poèmes des derviches anatoliens*, trad. G. Dino, 59. «Pour nous, l'Amour est notre imam», *Divan*, Régnier, 55 ; cf. «Amour est ma religion», Ibn Arabi, cité par Palacios, 204. «Parfois à la mosquée, parfois à l'église», *Risâlât-Gölpınarlı*, 156 ; et aussi Rûmi : «Quelquefois je m'habille de noir et je porte un bâton de moine, quelquefois je porte un turban», *Burquière*, *Mantran*, « Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes », *Byzantion* 22 (1952), 79. «Nous n'avons dent...», *Poèmes*, éd. Saraç 52. «...Les soixante-douze communautés...», cit. par Birge, 271. «...je deviens Franc», cit. par Bombaci, *Littérature turque*, 233. «Notre nation est tout à fait à part...» *Divan-Régnier*, 57.

^{10/} Même le Saint-Synode de Constantinople, pourtant expert en doctrine, ne semble pas savoir si le sultan Izzeddin KayKâûs II réfugié à Constantinople, est chrétien ou musulman : ce dernier, en effet, ayant participé aux processions et même reçu la communion, on chercha à établir s'il était vraiment chrétien, mais malgré une enquête minutieuse, les juges hésitaient à se prononcer : «Que le sultan fût chrétien ou non, ils tenaient la chose pour douteuse», *Pachymère*, éd. Failler, 349/2-5.